

ОСОБЛИВОСТІ ФРАЗЕОЛОГІЧНОГО СКЛАДУ ГОВІРОК КУП'ЯНСЬКОГО І ДВОРІЧАНСЬКОГО РАЙОНІВ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Статтю присвячено діалектній фразеології східних районів (Дворічанського і Куп'янського) Харківської області, а виявлення її опис цих словосполук є актуальною і поки нерозв'язаною проблемою як у межах усієї України, так і для конкретного регіону. Автор подає близько 50 місцевих фразеологізмів (не засвідчених навіть на сусідніх мовленнєвих територіях), витлумачує їх, супроводить природним інформативним контекстом, наспортизує.

Фактичний матеріал роботи (із 36 сіл) буде включено до майбутнього фразеологічного словника Харківщини.

Ключові слова: говіркова риса, діалектний фразеологізм, діалектний фразеологічний словник, Харківщина.

Sagarovsky A. A. Features of Phraseological Composition of the Dialects in Kupianskyi and Dvurichanskyi Unitary Areas of Kharkiv oblast. *The article is devoted to the dialectal phraseology of the eastern rural areas (Kupiansk and Dvurichansk) of Kharkiv oblast. The identification and description of these word combinations are an actual and still not satisfactorily solved problem both within the border of the whole Ukraine and for a particular area. The author considers approximately 50 local phraseological units (not fixed even on the neighbouring dialect areas), interprets them, accompanies them with a natural informative context, and certifies them. The factual material of the work (gathered in 36 settlements) will find its place in the future phraseological dictionary of Kharkiv oblast.*

There is every ground to create the dictionary since A.A. Sagarovsky has quite a large data file with phraseological materials approximately description gathered 503 settlements of the oblast.

Key words: dialect feature, dialect phraseological unit, dialect phraseological dictionary, Kharkiv oblast.

Неважко спрогнозувати, що в цьому збірнику й у доповідях більшість цілком заслуженого позитиву на адресу ювілярки стосуватиметься її викладацької вправності, удатності керувати дисертантами, науковця-лексиколога й семасіолога — усе це слушно, але нам би хотілося, щоб академічна громадськість не забула й Л. Лисиченко — непересічного діалектолога.

У первинній схильності Лідії Андріївни до потреби дослідження територіального мовлення, очевидно, слід убачати її усвідомлення природної універсальної синхронної й діахронної цінності його й бажання бодай частково явити гуманітаріям факти з terra incognita (за К. Михальчуком), якою була на той час говірна Східна Харківщина.

Чи, може, не уникла своєрідного «посполитого рушення» вітчизняних лінгвістів у 50–60-их роках минулого століття, пов'язаного з організацією масового призбирування говіркових матеріалів до **Діалектологічного атласу української мови**.

Як би там не було, а її кандидатська робота, наукові публікації і тоді посилали гідне місце серед праць І. Варченка, К. Германа, Й. Дзендзелівського, С. Дорошенка, Ф. Жилка, Я. Закревської, П. Лисенка, А. Москаленка,

Т. Назарової, Г. Солонської, Г. Філіппової, В. Чабаненка, П. Чучки, Б. Шарпила й інших достойників, не знецінилися вони й тепер.

Фахівцям відомо близько десяти діалектологічних публікацій шанованої ювілярки. Це і блискуча дисертація «Особливості говірок східних районів (Куп'янського і Дворічанського) Харківської області» [7], кілька робіт про побутову лексику цього ж регіону [1, с. 336–342; 2, с. 18; 3], дослідження з фонетики й морфології мовленнєвого сходу Харківщини [4, с. 4–5; 5, с. 177–194; 6, с. 81–92] й ін.

Так склалося, що здобуваючи фактаж до фразеологічного словника Харківщини, ми обстежили 36 говірок (пунктів) із Дворічанського і Куп'янського районів — саме з тих, які були предметом дослідницької уваги Л. Лисиченко, тож нас і навідала думка завершити своєрідний абрис комплексного опису місцевості (Лідія Андріївна — лексику (семантику), фонетику і граматику, а ми — певні особливості фразеологічного складу).

За останні 25 років «діалектні» фразеологи і фразеографи мають немало здобутки, позаяк побачили світ словники Г. Аркушина (Західне Полісся), Н. Вархол, А. Івченка (Лемківщина), Г. Доброльожі (Середнє Полісся), Н. Кірілкової (Волинь), Н. Коваленко (Волинь), З. Мацюк (Західне Полісся), Г. Ступінської, Я. Битківської (Лемківщина), В. і Д. Ужченків (Східна Слобожанщина), В. Чабаненка (Нижня Наддніпрянина), О. Юрченка, А. Івченка (Харківщина) й ін.

Як засвідчує цей перелік, відносно непогано представлено фразеологію південно-західного й поліського мовленнєвих ареалів, Центральна ж Слобожанщина досі мала більш-менш серйозну репрезентацію лише на рівні компаративних словосполук [10, 175 с.; 11, с. 192–207].

Автор цих рядків має своєрідну первинну картотеку діалектизмів (регіоналізмів) Харківщини приблизно на 70 тисяч одиниць опису (із понад 500 населених пунктів), видав 2 випуски **Матеріалів до діалектного словника Центральної Слобожанщини (Харківщини)** (2011 і 2013 рр.), також **Матеріали до фразеологічного словника Центральної Слобожанщини (Харківщини)** [8].

І в названих **Матеріалах ...**, і в кількох інших попередніх публікаціях ми дозволили собі сприймати діалектну фразеологію у широкому сенсі, включаючи до неї (відносно) сталі словосполучки, відсутні в літературній мові; що відрізняються значенням від літературномовних; які мають відмінні лексичні, словотвірні, граматичні говіркові компоненти. Це і вигуківі сполучки, евфонізми, компаративізми, кліше, приказки, приповідки, термінологічні утворення, фразеорепліки тощо. До речі, майже так чинять відомі дослідники фразеології дотичної території В. і Д. Ужченки [9].

Подемонструймо багатство, розмаїття, оригінальність, виражальну силу кількох десятків фразеологічних сполук, здобутих на Дворічанщині й Куп'янщині, перед цим подавши список обстежених сіл і їх нумерацію за нашою загальною картотекою (цифра у дужках означає пункт засвідчення конкретного контексту). **Дворічанський р-н:** 1. Дворічанка (285), 2. Жовтневе (67), 3. Іванівка (237), 4. Колодазне (74), 5. Кутьківка (30), 6. Лиман Перший (1), 7. Нежданівка (405), 8. Піски (298), 9. Рідкодуб (299), 10. Тавільжанка (316),

11. Токарівка (162), 12. Тополи (275). **Куп'янський р-н:** 1. Берестове (99), 2. Благодатівка (385), 3. Велика Шапківка (44), 4. Глушківка (342), 5. Грушівка (374), 6. Канцедалівка (381), 7. Ківшарівка (241), 8. Кругляківка (31), 9. Куп'янськ (246), 10. Куп'янськ Вузловий (395), 11. Курилівка (50), 12. Кучерівка (247), 13. Лісна Стінка (347), 14. Моначинівка (330), 15. Нечволодівка (26), 16. Осадьківка (447), 17. Петрівка (448), 18. Петропавлівка (6), 19. Подоли (367), 20. Пристін (122), 21. Просянка (456), 22. Сенькове (270), 23. Синиха (332), 24. Цибівка (458).

У батька (матір) гвоздять, *підсил.*, *несхв.* Лихословити, матюкатися. *Наче й жєніщина, а в батька гвоздять тіки так* (246), 395.

Бог позавідував, *несхв.* Про різке, помітне погіршення чогось (здоров'я, достатку, ладу в сім'ї). *Жіли ж лучче всіх у селі, так на тобі – бог позавідував – кудя все й ділося* (1), 44.

І в'олосом не двинути, *підсил.* Бути байдужим, інертним, стриманим. *Мухи сідаяють, кусаять, а він спокійний – і в'олосом не двіне* (26), 122.

Од в'ора нема зап'ора (заб'ора), *несхв.* Про недостатність, марність запобіжних заходів од крадіїв, злодіїв. *Ше в п'ятидесятих у сєлах не замикали хати – во-пєрвих, не було шо красти, во-вторіх, довір'яли, а в-трєтїх – всьорамно од в'ора нема заб'ора* (285), 330.

Кажда в'оша собі хар'оша, *ірон.* Про необ'єктивність, упередженість оцінок, ставлення. *Каже, шо красавиця, аягже – кажда в'оша собі хар'оша, так і вона* (270), 74, 447.

Глиста засушена, *ірон.* Надзвичайно худа, фізично виснажена людина. *Шо ти, глиста засушена, зо мной у ручки берєшся?!* (448), 99, 316.

Згоном, *підсил.*, *заст.* Більше, понад; із перевищенням. *Сорок кілометрів із гоном проїхав лісапєтом* (241), 6.

Не по грошам. Дорого, задорого. *Ходили кор'ову купувати, а не вийшло – бачили аж дві, та не по грошам* (385), 67, 456.

Не <дуже> густо, *підсил.* Мало, недостатньо. *Грошей не дуже густо, а дітїм у гор'оді помагать нада* (298), 50.

На далш, *зрід.* На пізніший час, на потім, на майбутнє. *На далш зап'омни, шо бабам вірить нільзя* (344), 112.

Шо далш, *зрід.* Чим далі; із плином часу. *Шо дали, усє йому ставало хужє й хужє* (332), 299.

Божин день. Ранок, початок дня; світанок. *Тіки настає божин день, а бригадїр пужалном у вікно стўка* (31), 30, 99.

Худє діло, *несхв.* Кепський, аморальний учинок; недобра слава. *Як худє діло ск'б'яв, так зразу й усї взналі* (162), 342.

Промєж ділом. Між іншим; знічєв'я. *Пч'оли, то промєж ділом, а так я – тракторїст* (347), 275, 374.

Сўча (шел'мовська, анахтемська) д'очка, *лайл.* Кепська, нікчемна дівчина (жінка). *Де ж це ти до півночі шлялася, сўча ти д'очка?!* (405), 247, 367.

Д'бтовпу (пр'бтовпу) нема, *підсил.* Про неможливість дістатися, проникнути, долучитися. *До вїшого образованія бідним д'бтовпу нема й не було ник'оли* (237), 381, 458.

І під дош'ом сўхо, *підсил.*, *ірон.* Про байдужість, відстороненість, не-реагування на подразники, обставини. *Іванові й під дош'ом сўхо, особєнно як під градусом* (330), 50, 299.

До дўру, *підсил.* Багато, надто, зайве. *Робїли на косовїці до дўру – дод'ому всїлу дох'одили* (448), 30, 120.

Дух запір'ається, *підсил.*, *зрід.* Про стан афекту, збудження. *Од щастя дух запір'ається, аж сказать нічо не м'ожу* (162), 270.

Дух р'адується, *схв.* Задоволення, піднесений настрій. *Аж дух р'адується, шо згадаєш, як ми тіатр ставили* (367), 50, 456.

Собі на душі, *зрід.* Про себе; подумки. *Рїшїла собі на душі – біли тудї не ходїть* (298), 247.

За мїлу дўшу, *підсил.* Залюбки, охоче. *Описав макїтру варєників за мїлу дўшу* (26), 99, 405.

Є й переє, *підсил.* Про багатство, забезпеченість, надлишок. *Та там такі багачї, шо в їх є й переє – аж із р'ота в'алїться* (122), 316, 332.

Як ж'абу проковтнїти, *зруб.* Про відчуття й вираз бридливості, гидливості, відрази. *Шо ти скривївся, як ж'абу проковтнїв?!* (1), 44, 385.

Жать не сїявши, *несхв.* Здобувати, мати щось незаслужено, незаконно, задарма. *Багато хто х'оче хараш'о жїть, а нічо ни робїть, це одинаково, шо жать не сїявши* (330), 374, 447.

Попад'аться у жмєню, *несхв.* Ставати залежним, утрачати самостійність. *Попавсь у жмєню до т'б'ощї – пишї проп'ав* (241), 74, 342.

Як <у вола> у ж'опї побув'ать, *зруб.* Бути пом'ятим, поймаканим (з'б. про одяг). *Погл'адився б, а то штанї – як у вола в ж'опї побували* (275), 31, 347.

Гуляща земля, *нов.* Тимчасово не використовувана родюча земля. *Послїднє врємня ш'ось багато розвелї гулящ'ої землї* (381), 67, 246.

Як Ісўс б'осими ног'ами пройш'овся, *схв.* Про приємне відчуття, зокрема після випитого спиртного. *Оцє ч'арку шваркн'ув, так як Ісўс б'осими ног'ами пройш'овся* (6), 285, 458.

Збир'ати клўнки (манатки), *зруб.* Забиратися, іти геть. *Збир'айте клўнки й освобод'айте мїсто – ми тўта всїда куп'ались* (448), 298, 300.

Б'ожа кор'овка. 1. *Ент.* Сонечко. *Б'ожу кор'овку на руку в'озьмєш, а вона на п'алець ізлїзе й полетїть, як із трамплїна* (458), 237, 240; 2. *Ірон.* Тиха, несмілива, сором'язлива людина. *Як б'удєш б'ож'ою кор'овк'ою, так на тобі їздитимуть* (405), 50, 395, 406.

Як у <ч'орного> кот'а (нєгра) в жулўдку, *ірон.* Темно. *Як мїсяць зайш'ов, та так ст'ало, як у кот'а в жулўдку – нічо не вїдно* (347), 26, 74.

Лахмотї задир'ати (піднім'ати), *зруб.* Виявляти готовність до статеких стосунків, провокувати їх (про жїнок, дївчат). *Ще шк'олнїці, а вжє гот'овї лахмотї задир'ати – отакї теп'єр дївкї пішли!* (316), 31, 65.

Мать йог'б за ногу, *лайл.* Брутальне вираження невдоволення, досади. *Як не везє, так не везє, мать йог'б за ногу, за утро ні одніє покл'овки!* (162), 44.

Не п'альцьом робєний, *ірон.* Не гірший за інших; як усї; нормальний. *Зумїв сам заб'ор поставить – не п'альцьом же робїний* (395), 1, 330.

Іті в небесний похід, *жарт*. Помирати. *Шо не кажі, а порá іті в небесний похід – уже́ вóсімдесят* (241), 299, 330.

Пóргити чужий садóк, *несхв*. Позбавляти дівчат цноти, розпутувати. *Ябі́ йогó хто кастрі́ував, так і не пор́тив би чужий садóк, а то упрáви немá* (246), 1, 247, 280.

Гідко скі́пкой узя́ти, *знев*. Про відчуття відризи, зневаги, огиди. *Такій там красáвець, шо гідко скі́пкой узя́ти* (275), 122, 301.

Сові́ свої́ ді́ти найлу́ччі, *ірон*. Про необ'єктивність, упередженість оцінок, ставлення. *Хва́ле своїх синів-банди́тів, вонó й понятно, бо й сові́ свої́ ді́ти найлу́ччі* (237), 270, 385.

Не нашо́ї со́тні. Не свій; чужий; нерівня. *Проходь, проходь – не нашо́ї со́тні, нам такі́х не на́да* (342), 30, 447.

Тим лу́чче, *підсил*. Ще краще, вигідніше, комфортніше. *Тим лу́чче, шо опозда́в – хоч ви́сплюсь* (374), 6, 367.

Як хто роди́вся, *підсил*. Тихо, спокійно. *Ці́лий день така́ спокóйна погóда, як хто роди́вся* (456), 74, 332.

Давáти товк, *схв*. Розумно розпоряджатися, зараджувати. *Голова́ давáв товк хазя́йству, так усі́ други́ крáли* (458), 67.

Їхáть до Хомі́, а попáсти до кумі́, *ірон*. Про несподіваний, абсурдний результат, розвиток подій. *Чогó тебе́ до племінника занесло́? на чáрку? – їхáв до Хóми, а попáв до кумі́?!* (285), 50, 448.

За царя́ Хмеля́, як бу́ла тонка́ земля́, *ірон*. Неймовірно, надзвичайно давно. *Ви дівува́ли шче за царя́ Хмеля́, йаг бу́ла тонка́ земля́!* (162), 270, 332.

Одін чад ню́хать. Разом, в однакових умовах рости, виховуватися. *Посусі́дськи рослі́, один чад ню́хали* (298), 99, 374.

У чотирьóх чобóтах ходи́ть, *підсил*. Бути забезпеченим, багатим. *Така́ сі́мня, шо кáжин у чотирьóх чобóтах хóде – ні́чим не нужда́ються* (241), 31.

У трі́х язикі́ <обсуджа́ть>, *підсил*. Пліткувати, наговорювати. *Ягбі́ ж то прóсто спóмнили, а то в трі́х язикі́, і по всьóму селу́* (26), 247, 299.

Наведені фразеологізми, будучи лише малою часткою від усього огрому (на десятки тисяч!) таких утворів, виразно демонструють велике різноманіття їх типів і варіантів, засвідчують тонку спостережливість, мудрість, дотепність людності цієї (зокрема) території, негативне ставлення до хибних рис, негідної поведінки тощо.

Окрім самодостатньої фразеологічної виражально-експресивно-емоційної функції ці сполуки (з контекстним натуральним антуражем) природно засвідчують давніші й сучасніші говіркові риси:

фонетичні – асиміляція голосних і приголосних: *жу́лудок; лу́чче, усьо́рамно, сі́мня*; «опрошення»: *ні́чо, усі́да, я́би, ше, шо, шось*; твердий [л] перед приголосним: *бі́лиш, дали́ш, шко́лниця*; «нестандартна» лабіалізація *[л]: *товк* «толк»; варіації в уживанні [і]/[и]: *пид, нико́ли, за́пирати; бригади́р, кастрі́рувати, трактори́ст* (останні – не без впливу російського мовлення).

слово (формо) твірні – паралелі інфінітивних суфіксів: *описа́ти, двину́ти, узя́ти, зади́рати // віри́ть, жи́ть, роби́ть, ню́хать, гвозди́ть*; перевага твердого типу відмінювання іменників: *дощом, пальцо́м*; можливі усічені

флексії іменників, займенників, прикметників в Ор. Од.: *скі́пкой, зо мно́й*, хоча звичайно *божо́ю коровко́ю*; трапляються давніші закінчення іменників у Дав. і Місц. Мн.: *ді́тім, по грошам* і под.

Зрозуміло, що не обходиться без лексичних (і словотвірних) запозичень (чи підтримань) із російської: *нада, образовання, красови́ця, понятно, во́первих, н'ятидеся́тий* і т. ін.

До речі, усі ці особливості цілком співвідносяться із зафіксованими тут близько 60 років тому Л. А. Лисиченко [4, с. 4-5; 5, с. 177-194; 6, с. 81-92], відмінності ж виявляються здебільшого у часокількості реалізацій.

Розглянений фактичний матеріал з конкретної мовленнєвої території має всіх переконати в непроминущій самоцінності, у нагальній потребі його примноження й уведення до майбутнього фразеологічного словника Харківщини.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Лисиченко Л. А.** Архаїчні назви одягу в східнословобожанських говірках: Праці XII Респ. діалектол. наради. К.: Наук. думка, 1971. С. 336-342.
2. **Лисиченко Л. А.** Деякі риси словникового складу с. Колодазне Дворічанського району Харківської області: XV звіт.-наук. конф.: тези доп. секції мови та літ.-ри. Харків, 1960. С. 18-19.
3. **Лисиченко Л. А.** До вивчення лексики Слобожанщини: матеріали XII Респ. діалектол. конф. К.: Наук. думка, 1960.
4. **Лисиченко Л. А.** До характеристики морфологічних явищ, властивих східним говорам Харківщини: тези доп. XI звіт.-наук. конф. Харк. пед. ін.-ту, 1956. С. 4-5.
5. **Лисиченко Л. А.** Із спостережень за системою словозміни в говірках східної Харківщини. *Наук. зап. Харк. пед. ін.-ту*, 1958. Т. 29. С. 177-194.
6. **Лисиченко Л. А.** Із спостережень над фонетичними особливостями говірок Куп'янського і Дворічанського районів Харківської області. *Наук. зап. Харк. пед. ін.-ту*, 1957. Т. 25. С. 81-92.
7. **Лисиченко Л. А.** Особливості говірок східних районів (Куп'янського і Дворічанського) Харківської області: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Харків, 1955. 186 с.
8. **Сагаровський А. А.** Матеріали до фразеологічного словника Центральної Слобожанщини (Харківщини). Харків: ОВВНМЦ ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. 226 с.
9. **Ужченко В. Д., Ужченко Д. В.** Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу: 4-е вид. Луганськ: Альма-матер, 2002. 263 с.
10. **Юрченко О. С., Івченко А. О.** Словник стійких народних порівнянь. Харків: Основа, 1993. 175 с.
11. **Юрченко А. С., Ройзензон Л. И., Ройзензон С. И.** Украинский диалектный словарь Харьковской области [фрагменты]: труды Самарк. ун-та. Самарканд, 1975. Вып. 272: Вопросы фразеологии. № 8. С. 192-207.

Сагаровський Анатолій Ананійович – кандидат філологічних наук. Вул. Гвардійців-широнінців, 63, кв. 140, м. Харків, 61135, Україна
tel. (057)68-35-72, +38 0978023956; 0663190411
E-mail: svetlanavinogradova39@gmail.com

Sagarovskyi Anatolii Ananiiovich – Ph.D in Philology.

Gvardiitsiv-shyronintsiv Str. 63, ap. 140, Kharkiv, 61135, Ukraine.